

Stad, steen en stedenbouwkundige

Over dictatuur of democratie in de gebouwde omgeving

augustus 2017

Katrijn van de Vrande
Erasmus Universiteit Rotterdam
bachelor afstudeerscriptie faculteit wijsbegeerte

Student: Katrijn van de Vrande
Studentnummer: 404714
Afstudeerbegeleider: Sjoerd van Tuinen
Datum: 30 juni 2017, laatste wijzigingen 14 augustus 2017
vak: Bachelor afstudeer scriptie
Faculteit: Wijsbegeerte Erasmus Universiteit Rotterdam

*Afbeelding op de voorkant:
de stad en het individu, eigen werk 2016*

Stad, steen en stedenbouwkundige

Over dictatuur of democratie in de gebouwde omgeving

Inhoud

Inhoud.....	3
Latour en stedenbouw.....	4
1.1 Inleiding.....	4
1.2 De maakbare stad.....	4
1.3 Dingen.....	5
1.4 Strijd en translatie.....	6
1.5 Het contingente netwerk.....	7
Stedebouw en de visies van de stad Rotterdam.....	9
2.1 Hybriden.....	9
2.2 Modernisme versus Post-modernisme.....	9
2.3 Parlement der dingen.....	11
2.4 The future is sweet: visies.....	12
2.5 Lusthofstraat en de visies.....	13
Pleidooi voor pluraliteit.....	15
3.1 Architectuur: tussen theorie en werkelijkheid.....	15
3.2 Aanbeveling: wel-stand en wel-denken?.....	16
Conclusie.....	17
Literatuur.....	19

Latour en stedenbouw

1.1 Inleiding

‘Als ik even wat mag zeggen,’ zei het statige net opgeleverde gebouw aan de Lusthofstraat ... ‘waarom mag ik nou niet een wat diverser publiek, ik wil niet alleen die winkelende snelle mensen? Waarom hap ik steeds mensen in en spuug ik ze weer uit met mijn schuifdeuren en ben ik zo afgesloten van binnen met mijn atrium? Waarom moet ik van binnen zo gladgestreken zijn, met tegels die spiegelen en beveiligingspoortjes bij elke winkel en hou ik na de schuifdeuren naar buiten opeens zo bruut op? Had ik niet wat meer tentakels in de stad mogen leggen? Het lijkt wel alsof mijn armen of benen geamputeerd zijn, daar aan mijn voeten ligt de gewone kale straat als een vlakke plaat voor mij. Jullie spraken toch over mij als een gezellig ontmoetingscentrum? Waarom heb ik dan zo weinig plekken waar mensen elkaar per ongeluk echt kunnen ontmoeten? En jullie spraken toch over de *sustainable city*, maar waarom mag ik dan geen boom om een beetje tegenaan te leunen? Of een warm kleedje van klimop of blauwe druif op het parkeerdek dat jullie ooit de binnentuin noemden? Ik voel me hier zo met mijn billen bloot liggen en die auto’s die voor mij rijden, daar kan geen fietser of wandelaar tussendoor.... Ik wil er helemaal niet alleen maar zijn voor de automobilist... Ach luister een beetje naar mij, wat waren nou de idealen van mij, voor een nieuw gebouw? Ach vertel me waar je van droomde, van een stad in het jaar 2030, zoals jullie idealistisch spraken in de visie van Rotterdam als *City Lounge*. Waarom mocht ik als gebouw niet meedoen in het gesprek en bepaalde ik niet mede de visie? Ik heb toch ook een gewicht hier op aarde?’

1.2 De maakbare stad

De samenleving is niet maakbaar maar wordt ondertussen toch gemaakt. De stad is niet maakbaar maar wordt ondertussen toch gemaakt. De *dingen* in de stad en in de samenleving zijn wel gemaakt en de dingen beïnvloeden het handelen van mensen en geven zo *vorm* aan de samenleving. Dingen zijn niet neutraal. Ze oefenen gevraagd en ongevraagd invloed uit op mensen, ze bemiddelen het handelen van mensen, ze geven mede vorm aan de samenleving. Dingen hebben een eigen gewicht, schrijft Peter Paul Verbeek in zijn boek *De daadkracht der dingen*. Dingen doen niet altijd wat mensen van ze verwachten. Dingen leven ook hun eigen leven. Terwijl ik dit schrijf, hoor ik mijn telefoon trillen en weet ik dat er iemand een appje heeft gestuurd. Het kost me moeite om niet te kijken; dat zegt iets over mij natuurlijk (word ik daardoor middel-matig?¹), maar ook over het eigen gewicht van het ding, in dit geval dat van mijn telefoon.

Gebouwen hebben ook een gewicht, een dwingende rol in hoe wij leven in onze samenleving. Ze scheiden de wereld in buiten, openbaar, en binnen, privé. Maar ook in rijk (winkelend publiek van albert heijn) of minder rijk (winkelend publiek aldi) of jong en oud (de school links, het bejaardentehuis rechts van de ingang). Met de indeling van de stad, of de vormgeving van een gebouw, bepaalt de ontwerper hoe de mensen zich bewegen in de stad en hierover kun je verschillende opvattingen hebben. Er gaat blijkbaar een bemiddelende en beïnvloedende rol van de dingen uit. Die rol kan moreel vanuit de *handelingsethiek* komen; hoe moet ik handelen? Ik neem bijvoorbeeld niet een winkelwagentje mee maar lever hem in en krijg daarmee mijn euro terug. Maar de rol van het ding kan ook moreel ten aanzien van onze *deugden* zijn: hoe moeten we leven? Hoe moet ik me verantwoordelijk gedragen op straat bijvoorbeeld (denk aan de drempels om snelheid te verminderen). Maar ook kan de vraag politiek zijn, omdat het in de politiek gaat over hoe we onze samenleving vormgeven en inrichten en hoe beïnvloedt een bepaald middel dan de samenleving?²

¹ H. Oosterling, *Eco3 Doen Denken*, Heijningen: Jap Sam Books, 2013, blz. 479: Oosterling schrijft: ‘*Feitelijk bepalen de middelen het ritme en de maat van nagenoeg ieders leven. Dat is technologische middel-matigheid.*’

² P. P. Verbeek, *De daadkracht der dingen*, Amsterdam: Boom, 2000, blz. 234

Ontwerpers, architecten, ingenieurs, allen zijn bezig 'dingen' te ontwerpen. Binnen de architectuur opleiding die ik volgde aan de TUDelft kwam de vraag daarbij zo nu en dan op: kunnen architecten met hun 'dingen', gebouw, huis, museum, stadspark of heel de Bijlmer, de samenleving, of de wereld vormen, bepalen, sturen? En zo ja, geven architecten dan niet antwoord op morele en politieke vragen?³ Of sterker: bedrijven architecten, stedenbouwers, of ontwerpers in het algemeen dan niet politiek en ethiek maar dan met andere middelen? Misschien kennen we niet op voorhand de gevolgen vanwege het eigen gewicht van de dingen, maar misschien beïnvloeden we onbewust (of bewust) wel de samenleving?

Is het mogelijk om als architect moreel verantwoordelijk te handelen, terwijl misschien de processen die door dat handelen op gang worden gebracht onomkeerbaar en onvoorspelbaar (contingent) zijn? En hoe doe je dat dan? Aan de hand van het gedachtegoed van Bruno Latour probeer ik dichter bij de kern van deze vraag te komen.

1.3 Dingen

Dingen brengen zelfstandig processen op gang. Dit vormt het startpunt van mijn bestudering van de socio-filosoof Bruno Latour. Hij heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar processen in de samenleving; processen in laboratoria maar ook het proces van de ondergang van een transportsysteem in Parijs (Aramis). Als socio-filosoof is Bruno Latour een pionier in het beschrijven van en gewicht geven aan de dingen, aan de ziellose apparaten van onze tijd. Hij laat ons daarbij zien dat je de klus van de complexe processen of problemen kunt ontrafelen en kunt beschrijven aan de hand van de actor-netwerk theorie. Hij beschrijft op verschillende manieren de rollen van verschillende beroepen in een proces maar laat ook heel vernieuwend de *dingen* mee spreken. Hij laat ons zien dat de mensen en de dingen veel meer verknoopt met elkaar zijn dan we tot nu toe denken. Hoe worden politieke en morele vragen dan beantwoord door de dingen? En kunnen architecten of ontwerpers dan inderdaad moreel verantwoordelijk handelen volgens Latour?

Net als mensen hebben de dingen volgens Latour altijd een eigen karakter. In het boek *Aramis, or the love of technology* beschrijft Latour het optuigen van een nieuw transportsysteem voor de stad Parijs. Het ontwikkelingsproces voor dit systeem start in 1970, naar aanleiding van de vraag en de behoefte van burgers voor een individueel transport in de stad. Er worden verschillende varianten bedacht en ontworpen en gedurende tien jaar lijkt het echt een succes te worden.

Afbeelding 1.1 Aramis prototype 1978

Er gaan miljoenen francs in en er zijn vele mensen bij betrokken. En er zijn ook vele weerbarstige 'dingen' bij betrokken, zo laat Latour zien. Een motor die toch net niet zo goed draait als de ingenieurs hoopten, rails die net niet zo goed geleidend zijn als uitgerekend was, een vergadering die veel te lang duurde en niet positief eindigde volgens een van de ministers. Uiteindelijk mislukt het project in 1988 en sterft Aramis. De eerste vraag die iedereen stelt is 'wiens schuld is dat?' Maar het antwoord daarop blijkt niet makkelijk te vinden. Het was een zwak project geworden op vele fronten; weinig politieke support, passagiers met andere behoeften, technische zaken die anders liepen enzovoorts.

Latour laat in dit boek Aramis ook meerdere keren zelf spreken '... Give them a little breathing space, a little autonomy. Make them cars with minds of their own.'⁴ Aramis heeft ook behoeften en wensen. En Aramis voelt zich ook niet goed na een lange negatieve vergadering.... Aramis bleek uiteindelijk geen systeem te zijn, maar een *idee* van een transportsysteem en dat idee was voor vele mensen verschillend. Een project kan niet meer geven dan het heeft en wat het heeft, is wat je hebt gegeven!⁵

³ P. P. Verbeek, *De daadkracht der dingen*, blz. 234

⁴ B. Latour, *Aramis, or the love of technology*, Cambridge: Harvard University Press, blz. 55

⁵ B. Latour, *Aramis*, blz. 294: Geïnterpreteerde vertaling van de oorspronkelijke tekst 'The finest project in the world can't give more than it had, and what it had is what you give it. That is what Aramis would say....'

Het idee Aramis moest zich de hele tijd bewijzen en het boek beschrijft dat een zwakke schakel in het geheel, het hele transportsysteem tot die zwakste schakel maakt.

Alles, mensen en dingen, is met elkaar verknoopt in een netwerk, stelt Latour. In dit netwerk zijn actoren, dat kan een mens maar ook een baksteen zijn, actief. Alles telt mee, en zo bleek dat er ook niet 1 dader aangewezen kon worden die Aramis vermoord heeft, *'Aramis is dead, but there is nog murder. There is no perpetrator, no guilty party. There is no particular scandal in the Aramis affair.'*⁶ Het is een kluwen waarin actoren in een werk-net continu krachten meten en met elkaar in strijd zijn. Achteraf kunnen we die strijd heel goed beschrijven. Hoe mensen en de dingen handelen en leven is een uitkomst van strijd tussen actieprogramma/s en antiprogramma's. Wat er belangrijk gevonden wordt, krijgt kracht en vindt doorgang en wat onbelangrijk gevonden wordt, kwijnt weg. Een oproep zoals we wel eens horen uit de politiek 'we moeten weer terug naar wat we belangrijk vinden in het leven, naar meer waarden en normen' is volgens Latour kortzichtig: juist in de dingen zien we volgens hem precies waar de mensheid nu staat. Verkeersdrempels, autogordels, zware hotelsleutels, telefoons: alles tezamen vormt onze moraal op dit moment⁷. Deze moraal verschuift ook en daarmee veranderen en evalueren ook de dingen. De totale som van de moraal neemt toe met de toename van de niet-mensen.

Beschouw de dingen en u krijgt de mensen. Kijk naar de mensen en onafwendbaar zijn het de dingen die uw aandacht trekken⁸. Latour laat dus zien hoe actieprogramma's en anti-programma's tussen actanten verlopen en laat zien dat dit een oneindig netwerk vormt. Het geheel hangt van toeval en kracht aan elkaar en het is voortdurend in beweging. Daarom kon het ook dat na 18 jaar (en vele miljoenen francs later) toch het hele netwerkveld, dat was opgebouwd rondom Aramis, in elkaar stortte.

1.4 Strijd en translatie

Hoe werkt de strijd tussen actanten in bijvoorbeeld het project waaraan ik al even refereerde 'de Lusthofstraat'? Idealiter zou ik nu alle spelers en tekeningen, materialen, contracten en vergaderingen die betrokken zijn geweest bij het project aan het woord moeten laten komen. Ik kwam er direct achter dat de moed die Latour getoond heeft in de projecten die hij heeft onderzocht, behoorlijk groot is geweest. Toen ik noemde aan de gemeente dat ik een paar vragen had over de procedure rondom het gebouw, werd ik van het kastje naar de muur gestuurd. Ook bij het architectenbureau dat het gebouw ontworpen heeft, werd ontwijkend geantwoord en de betrokken architect was met pensioen gegaan afgelopen jaar. De strijd die gevoerd is in dit project, de mediatie zoals Latour het noemt, is dus niet te achterhalen voor mij op dit moment binnen mijn beschikbare tijd. Wel kunnen we zelf zaken benoemen die ons, nu het project al helemaal afgerond is, opvallen. De verborgen moraal in de dingen zoals het winkelwagentje met een euro als moraal, of de toegangspoortjes van de albert heijn (gij zult 1 kant op lopen)⁹ zien we natuurlijk direct. Maar ook valt op dat er snel na de oplevering 'dingen' bijkomen en dat er dingen veranderen: een van de twee schuifdeuren werd gesloten (teveel chaos doordat er geen toezicht was op teveel uitgangen?), er werd een camera in het atrium opgehangen (we houden u in de gaten) en de bankjes werden met kettingen vastgebonden aan de pui van de winkels. Latour laat zien dat door de strijd tussen de actanten er een verplaatsing optreedt (eerst kon je op meerdere plekken naar binnen, nu op 1) en daarnaast dat er ook een vertaling plaatsvindt (eerst vrije burgers die op meerdere plekken naar binnen kunnen, later één gestroomlijnde winkelgroep die gecontroleerd werd door een camera). Die verplaatsing en vertaling noemt Latour translatie. Alles verandert, soms verandert een ding (van een opengaande schuifdeur naar een gesloten schuifdeur dat eigenlijk een raam is geworden) en soms verandert het gedrag van mensen en daarmee de moraal.

⁶ B. Latour, *Aramis*, blz. 290

⁷ B. Latour, *De Berlijnse Sleutel*, Amsterdam: Van Gennep, blz. 31: *'Psychologisch uitgedrukt: de [auto]gordel is zeer lichtgeraakt'*

⁸ B. Latour, *De Berlijnse Sleutel*, blz. 50

⁹ Latour breidt met andere woorden de basisregel van de Kantiaanse ethiek uit naar de dingen. Latour stelt dat (in navolging van Kant) *de mens* niet louter als middel gezien mag worden, maar ook *het ding* niet louter een middel is. In elk ding, in elk mens zit ook een doel. Immanuel Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*, blz 84: *'Handel zo dat jij het menszijn, zowel in eigen persoon als in de persoon van ieder ander altijd tegelijk als doel, nooit louter als middel gebruikt.'*

1.5 Het contingente netwerk

“Ik spreek namens de bewoners, wij willen een veilige leefomgeving. Dus geen bankjes voor de nieuwe woningen want daar komen alleen maar zwervers van.”

“Ik spreek namens de gemeente, wij willen een gebouw dat past in de omgeving. Dus die goothoogte moet op 12 meter liggen en de parkeergarage aan de achterkant.”

“Ik spreek namens de visie Ciy Lounge Rotterdam, we moeten zorgen dat alle stoepen in de stad lekker lounge zijn, waarbij de burger weer de openbare ruimte toe kan eigenen.”

“Ik spreek namens de winkeliers en wij willen een gezellig binnenpleintje met de trekkers AH en Aldi achterin, waardoor de mensen door het hele winkelcentrum moeten lopen en meer zullen kopen.”

“Ik spreek namens de investeerder, we zullen binnen drie jaar de investering die we doen moeten terugverdienen en dus binnen gesteld budget van 10 miljoen moeten blijven.”

Iedereen spreekt voor iets of iemand, zo stelt Latour. Maar juist in die vertaalslag wordt duidelijk welke krachten er spelen en welke translator de meeste kracht, in de vorm van mensen, geld, enthousiasme of in mandaat, achter zich schaaft. Hoe verloopt de line-up van mensen en statements?¹⁰ Zoals alle verschillende spelers verschillende doelen en belangen voor ogen hebben, is het project dus ook nog niet vastomlijnd. Het project dat gerealiseerd moet worden is volgens Latour ‘polymorphous’.¹¹ Het heeft vele vormen en moet beantwoorden aan vele opdrachten. Pas als het gebouw gerealiseerd is, wordt de ware essentie duidelijk. Dan zie je opeens wat voor een gedrocht er is ontstaan en zijn de krachten van de commercie het meest zichtbaar en zie je dat de bijvoorbeeld ‘elkaar per ongeluk ontmoeten en met elkaar leven in de samenleving’ (zoals genoemd wordt in het gemeente beleidsstuk *City Lounge Rotterdam*, hierover volgt later meer) totaal niet is nageleefd. Blijkbaar waren die krachten toch niet sterk genoeg.

Latour pleit ervoor projecten te zien als gehelen van mensen en dingen. Onderhandelen met de mensen in het team, maar ook met de bakstenen, de toegangspoortjes, de sfeer in het gebouw, de lucht. Pas als je humane en niet-humane zaken als één ziet en als je ze beiden verzorgt, zullen ze samenwerken en samenkomen in één goedwerkend netwerk. Ontwerpers, architecten en stedenbouwers proberen dit netwerk naar hun hand te zetten. De activiteit ontwerpen is daarbij de dynamiek op voorhand tussen alle actanten bedenken, invoelen, een stem geven of tot zwijgen leggen. Maar een ontwerper bepaalt niet hoe een ontwikkeling of uitkomst verloopt. Je bent maar één kracht in een heel werk-net van het toevallige krachtenveld. Als architect, of overheid, of makelaar kun je niet bepalen welke kant iets opgaat; alles en iedereen is afhankelijk van interacties met alles en iedereen. Alle actanten samen geven volgens Latour uiteindelijk antwoord op politieke en morele vragen. Wat Latour laat zien is dat je (achteraf) alle actanten kunt volgen terug naar hun oorsprong en dit ook moet doen zonder oordeel. Dan zie je de krachtenvelden en zie je hoe zaken gelopen zijn. Wat een belangrijke conclusie uit Aramis is, is dat de betekenis van een project (in dit geval was dat voor Latour Aramis, maar voor mij dus ‘de Lusthofstraat’) niet vast blijkt te liggen. Voor de ene actor had het project een ander doel en betekenis dan voor een ander. Latour stelt aan het eind van het boek, dat niemand Aramis incorporeerde. Dat is een hele belangrijke conclusie die te transporteren is naar vele projecten. Het feit dat niemand zich echt vereenzelvigd met een project, niemand er echt voor gaat staan, niet als ‘mijn’ project benoemd, is funest. Er was bij Aramis geen liefde, en ik denk dat dat voor vele projecten die uit de grond worden gestampt telt. Niemand voelt zich verantwoordelijk. En dus zegt Latour, heeft het geen zin om te zoeken naar oorzaken, gevolgen of schuldigen. Het netwerk is te contingent, te toevallig. Volgens Latour was dus niemand schuldig en in een ontwerpproces is dus ook niemand in zijn eentje verantwoordelijk op moreel en politiek vlak voor zijn handelingen. Schuift Latour de verantwoordelijkheden hiermee weg bij het individu, omdat het proces toch altijd in een groter geheel er contingent aan toe gaat? Of bedoelt hij alleen te zeggen dat er niet één persoon verantwoordelijk gehouden kan worden voor een heel proces? Het roept in ieder geval bij mij een voorval op dat ik ooit ben tegen gekomen. Het gaat over de initiatiefnemer van het Muziekgebouw aan het IJ, Jan Wolff. Deze man vertelde ooit in een lezing dat hij maar 1 doel had: een gebouw maken waar de muziek heel goed zou klinken en waar de muziek het belangrijkste was. Hij nam steevast een miniatuur pianootje mee naar elke vergadering en als er ruzie ontstond zei hij: het gaat om de muziek mensen, het gaat om de muziek en hij wees daarbij elke keer naar de miniatuur piano. Uiteindelijk is het gebouw er gekomen, ondanks geldgebrek en onderliggende

¹⁰ B. Latour, *Aramis*, blz. 45 ‘...it is the set of the modest technologies of writing, registering, verifying, authenticating that makes it possible to line up people and statement.’

¹¹ B. Latour, *Aramis*, blz. 48 ‘... for reality remains polymorphous for a very long time... it is only at the end of the road and locally that the project will acquire its essence. Only finished projects have essences.’

Afbeelding van Bimhuis, Amsteram, 3XN architecten 2004

strijd en ik denk dat deze initiatiefnemer een niet te onderschatten rol daarin heeft gespeeld. Hij heeft dus wel degelijk zijn wil door kunnen zetten, met zijn liefde voor de muziek, om een geweldig gebouw te maken. Ik denk nog altijd (misschien naïef?) dat deze man alle lof verdient. Deze initiatiefnemer kon er in mijn ogen ook voor kiezen om niet die piano mee te nemen. Dat hij dat elke keer wel deed is toch geen toeval? Latour is echter duidelijk in zijn vertoog dat in de wereld niemand individueel lof of blaam treft en dat alles terug te voeren is tot een contingent netwerk waarin ieder individu opgesloten zit.

Stedenbouw en de visies

2.1 Hybriden

Hoe zit dat? Latour beschrijft alles in de wereld, alsof het geconstrueerd is. Het maakt niet uit of het over een actor, een moraliteit of de realiteit gaat: het zijn allen eigenschappen van een netwerk en niet van één actor en al helemaal niet van de geest! In zijn boek *Wij zijn nooit modern geweest* beschrijft Latour de gehele weg die de Westerse maatschappij met haar wetenschappen heeft afgelegd sinds de 17e eeuw. Hij neemt ons mee naar het begin van de scheiding tussen politiek en natuur, tussen individu en eenheid, waar de wetenschappers Boyle en Hobbes aan de wieg staan. Latour laat zien dat Boyle en Hobbes nog spreken in eenzelfde taal voor verschillende vakgebieden, maar dat vanaf dan een tijd aanbreekt waarbij de wetenschappers een steeds grotere scheidingsbreuk aanbrengen tussen de natuur en de wetenschap. Tussen de zachte wetenschap en de harde zuivere wetenschap, tussen de maatschappij en de natuur. Sinds de 17^e eeuw zijn de modernen opgestaan en hebben verkondigd dat als we maar zuiver genoeg blijven, als we maar louter de feiten laten spreken, de wereld gered kan worden. De modernen wilden een scheiding van alle wetenschappen, geen inmenging van politiek en streefden naar een zuiverheid van harde feiten. Maar juist daarom maakte 'de moderne constitutie... juist de proliferatie mogelijk van hybriden, terwijl ze het bestaan en zelfs de mogelijkheid ervan ontkent'¹². Het kenmerk van een hybride is dat het een ondefinieerbaar monster is (de stad, aids, een drone); het is een technologische ontwikkeling door de mens ontworpen maar tegelijkertijd natuurlijk, waardoor de essentie zich niet laat zuiveren. De gevolgen slaan terug op de mensheid als *geheel*. De macht van de hybride is dat zowel de herkomst, als het effect alle grenzen overschrijdt die we zo nauwkeurig hebben ontworpen. Nu we in 2017 zijn aanbeland, zien we dat de wereld zo complex is geworden en alles met alles zo verweven is, dat het ons niet meer lukt om die zuiverheid te bewaken. Volgens Latour zijn we intellectueel arm geworden¹³; we zijn niet in staat om de hybriden te beschrijven, de complexiteit te duiden en dus vallen we stil of vallen we terug in de categorieën die de modernen aan de wereld gaven. Zo beschrijft Latour het probleem Aids. Aids wordt behandeld in het krantenkatern Wetenschap, omdat er een nieuw medicijn is gekomen. Maar het had net zo goed in buitenlands nieuws of economie kunnen staan, omdat politiek en geld en wetenschap onvoorwaardelijk met elkaar verbonden zijn. De categorieën die de modernen zo hard hebben geprobeerd te maken, te behouden en te zuiveren, zijn blijkbaar niet langer houdbaar. Dat zien we ook heel duidelijk bij de stedenbouw: het is natuurlijk hoe de stad groeit ja, maar het is ook menselijk en gepland. Het is een chaos die uitdijt waar de mens geen invloed op heeft, maar ook staat de mens juist centraal en hebben we er wel degelijk sturing in. De bevolking groeit door de (onnatuurlijk, door de mens gemaakte) economische groei en de verbeterde geneeskunde. Maar de groei verloopt ook natuurlijk, ongepland, chaotisch. Latour stelt 'de proliferatie van hybriden heeft het Constitutionele kader van de modernen verzadigd'¹⁴. Latour wil de hybriden een plek geven en het onbemande midden, waar de hybriden zich bevinden, niet langer verzwijgen.

2.2 Modernisme versus Post-modernisme?

Latour neemt afstand in zijn boek *Wij zijn nooit modern geweest*, van het idee dat de mens überhaupt ooit modern is geworden en dat we nu zouden leven in een post-moderne wereld¹⁵. Om precies te formuleren wat de betekenis is van modern en post-modern, moeten we ons allereerst realiseren dat het willen duiden van modern, moderniteit, modernisme en post-modernisme al een gedachte in zichzelf

¹² B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, Amsterdam: Boom Klassiek, 2016, blz. 63

¹³ B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, blz. 17

¹⁴ B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, blz. 88: '...De modernen hebben altijd beide (natuurpool en subject-samenlevingspool) dimensies gebruikt, en ze erkenden ook beider bestaan maar ze zwegen over het verband tussen beide... Door de beide dimensies tegelijk in te zetten, zullen we misschien in staat zijn de hybriden een plaats, een naam, een huis, een filosofie, een ontologie en naar ik hoop, een nieuwe Constitutie te geven.'

¹⁵ B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, blz. 82

draagt dat deze begrippen in staat zouden zijn om geheel verschillende processen (politiek, economie, cultuur) onder een samenvattend begrip te plaatsen. Daarnaast moeten we ons realiseren dat de benamingen *achteraf* gegeven zijn aan processen, terwijl het feit dat er zogenaamde breuken zouden zijn in de tijd op zich al een vooronderstelling is. Daarnaast zijn het exclusief westerse begrippen, die geen equivalent kent in andere beschavingen.¹⁶ De westerse beschaving kent namelijk een specifieke tijdsopvatting van lineair, onomkeerbaar en voortgaand (een continu streven naar verandering tot zingeving). Ondanks de moeilijkheid van het duiden van de genoemde begrippen, blijft de vraag aanwezig wat er bedoeld wordt met modernisme en of *post* inderdaad na het modernisme komt?

Kort gezegd, begint de moderne wetenschap volgens Latour, zoals al beschreven, rond Boyle en Hobbes, in de 17^e eeuw. De splitsing tussen moderniteit en modernisme heeft vervolgens ergens plaatsgevonden rond 1850, waarbij verschil werd gemaakt tussen de moderniteit als stadium in de geschiedenis en de moderniteit als esthetisch begrip¹⁷. Modernisme borduurt dan voort op het esthetisch begrip en is *het totaal van vernieuwende stromingen in de kunsten en de westerse maatschappij die vanaf het eind van de 19e eeuw opkwamen als reactie op het estheticisme en realisme in de toenmalige kunst*¹⁸. Het modernisme realiseert de idealen van de Verlichting: rationaliteit en orde. Het post-modernisme (voornamelijk in de kunst) kan worden opgevat als anti-modernisme. Oa Charles Jencks en Susan Sontag zagen in de jaren vijftig van de vorige eeuw in die 'anti-ontwikkelingen' een overeenkomstige vorm ontstaan die ze post-modern noemden. Rechthoekigheid en functionalisme vormden voor de modernist in de stedenbouw en architectuur lange tijd de basis. Als reactie hierop ontstond een grote groep ontwerpers die weer meer narratief wilden zijn, hoge en lage cultuuruitingen assembleerden en zaken uit commercie en media mengden in het ontwerpdebat. De postmodernist voelde aan dat de modernist (met het zoeken naar zuiverheid) niet het antwoord kon geven in de groeiend complexe wereld. Maar de postmodernist haalt zijn schouders op en assembleert gewoon alles naast elkaar zonder een filosofische denkwijze te formuleren. Latour heeft daar geen goed woord voor over. De intellectuele onbeweeglijkheid (*hyper incommensurabiliteit*¹⁹) is een gelatenheid van denken waar Latour een broetje dood aan heeft. Hij stelt dat de postmodernisten doen alsof er een breuk is tussen de grote verhalen en hunzelf. Latour laat ons zien dat al die breuken in de geschiedenis bedachte zaken zijn. Er is geen breuk met het verleden, de wereld is niet uit elkaar gevallen. Het gaat nu niet opeens heel slecht, het is een continu proces, we zijn nooit echt modern geworden, sterker nog: we zijn nooit opgehouden pre-modern te zijn²⁰. Latour stelt: laten we ophouden stappen vooruit te willen zetten, laten we het verleden weer oppakken en de tijd meer circulair (als een spiraal²¹) bekijken. Je krijgt daardoor zicht op verbanden die anders niet zichtbaar zouden zijn. De geschiedenis is niet een rechte lijn omhoog, het is een spiraal van zaken. Ayatollah Gomeini en Geert Wilders hebben meer met elkaar gemeen dan je denkt, maar ook de nieuwe stroming van leven in tiny-houses (2017: we hebben minder nodig en we gaan terug naar de natuur) en de romantiek (eind 18^e eeuw, de subjectieve ervaring staat centraal ipv de rede) vormen gelijkenissen die in eerste instantie niet opvallen. De geschiedenis is niet een aaneenschakeling van breuken met het verleden, je kunt zaken niet in zuiverheid scheiden. De wereld is complex geworden, maar doordat we dat niet hebben geleerd te benoemen zijn de complexe zaken alleen maar talrijker geworden²².

De wildgroei van de hybriden, van de niet in de categorie passende kwesties kwam door drie dingen:

1. De steeds groter aangebrachte scheiding tussen natuur en de mens,
2. De verzelfstandiging van de taal of de betekenis en
3. De deconstructie van de westerse metafysica (de scheiding tussen alle wetenschappen).

¹⁶ Zie voor een heldere uitleg hierin: H. Heijnen, *Architectuur en kritiek van de moderniteit*, hoofdstuk 'opvattingen over moderniteit', blz. 18

¹⁷ H. Heijnen, *Architectuur en kritiek van de moderniteit*, blz. 21. Een citaat van Calinescu wordt daarbij door Hilde Heijnen aangehaald uit *Five Faces of Modernity*: 'Ergens in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw heeft er een onomkeerbare splitsing plaatsgevonden tussen de moderniteit als stadium in de geschiedenis van de westerse beschaving – een product van wetenschappelijke en technologische vooruitgang van de industriële revolutie, van de ingrijpende economische en sociale veranderingen teweeggebracht door het kapitalisme – en de moderniteit als esthetisch concept'.

¹⁸ Prof. dr. Guido Geerts en drs. Ton den Boon (red.), *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal*.

¹⁹ B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, blz. 103

²⁰ B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, blz. 105

²¹ B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*, blz. 126

²² Zie noot 11.

De naturalisering, de sociologisering, de verhoogsvorming en het vergeten van het zijn (zoals Heidegger stelde): geen van de bronnen kan de moderne wereld begrijpen. En samengevoegd worden deze bronnen een brij waar de postmodernist het symptoom van is. Je kunt niet én zuivering én tegelijkertijd de proliferatie van de hybriden volgen. Het verlamt je! We moeten terug, zegt Latour, om intellectuele ruimte te creëren voor zowel mediatie als zuivering. Het lijkt soms wel alsof we weigeren onszelf na de postmodernisten te situeren; we nemen geen afstand van het postmodernisme. De postmodernist maakt een collage van het verleden, niets is het belangrijkste, alles naast elkaar. De postmodernist noemt continu dat er een breuk ontstaan is tussen dan en dan. Maar Latour stelt, er bestaan geen breuken. Alles is poly-temporeel, alles bevat stukjes van het verleden en van gisteren. Je zegt ook niet dat je een postmoderne klusser bent, als je een archaische hamer en een moderne boor in je handen hebt. Het is normaal stelt Latour dat alles door elkaar loopt; we zijn wisselaars en mixers van tijd tegelijkertijd. En dat ontslaat ons niet van de taak daar over na te denken! In de stedenbouw zie je het poly-temporele heel mooi terug in de nieuw gebouwde forten van Soeters (17^e eeuws?) en de hypermoderne flats in Dubai (22ste eeuws?). Latour wijst ons erop dat we meetinstrumenten gemaakt hebben en daarmee ook de maten in het leven brachten. Maar daarmee zie je al dat absoluut niet bestaat, we hebben het zelf gemaakt. Nu is de tijd gekomen om de verbanden weer te zien tussen maatschappij en wetenschap. Er ontstaat een relativistisch relativisme, waarbij Latour de beweeglijkheid wil zien. De modernisten wilden zuiverheid, categoriseren, stilstand²³, Latour wil juist niet die onbeweeglijkheid maar de verbanden benoemen tussen de dingen, de meetinstrumenten, de materialen, de middelen en de mensen. In de stedenbouw zie je het modernistische denkgoed nog steeds terug komen in verschillende visies van gemeentes of overheden. Zo is het motto 'schoon, heel en veilig' zo sterk gebleken voor vele stedenbouwers dat je het in elke stad hoort. Maar de stad is niet louter schoon, beschaafd, en opgeruimd. Er is dynamiek, de toekomst is niet louter nieuw en fris. Stedenbouwkundigen en architecten zijn dol op het in kaart brengen van situaties. Hoe ziet de stad of een achterstandswijk er nu uit en hoe kan het worden, of welke groenstructuren zijn er nu en welke komen er in toekomst. Latour waarschuwt ons dat we door het stil zetten van de werkelijkheid, -het in kaart brengen is per definitie stil zetten-, zaken die niet in een categorie passen, zullen missen. We zoeken een economische rationaliteit, wetenschappelijke waarheid en technische doelmatigheid. Maar dit is waanzin zegt Latour, er bestaat bijvoorbeeld niet zoiets als economische rationaliteit. De mens heeft per definitie de wetten van de economie zelf vormgegeven en de harde absolute economie die gezocht wordt, is ook maar ontstaan in een netwerk waarin politiek en machtsverhoudingen een rol speelden.

2.3 Parlement der Dingen

Juist het onderzoeken, en daarbij *het proces* van het onderzoeken van hybriden, moet zichtbaar worden stelt Latour. De mens maakt alles zelf, zelfs in de dingen zit de invloed van de mens zoals we al zagen. In het slot hoofdstuk van *Wij zijn nooit modern geweest* beschrijft Latour het *Parlement der Dingen*, waarmee hij het verlangen uitdrukt om de wereld openbaar te maken, maar dan zonder een scheiding te maken tussen mensen en niet-mensen²⁴. Mens en dingen samen produceren feiten, subject of object, vorm of functie. Samen geven ze de antwoorden op morele en politieke vragen. Als de politiek nadenkt over achterstandswijken, zullen ze moeten inzien dat ook de wetenschappelijke feiten waarmee de politici hun argumenten opbouwen door allianties bijeen worden gehouden. En als een architect of

²³ Tijdens een van de gesprekken met dhr. Van Tuinen over deze scriptie, kwam daarbij de interessante vraag op: wat zou Latour eigenlijk vinden van huis Sonneveld (1933, Brinkman & Van der Vlugt)? Het is *het* voorbeeld van de modernistische architectuur in Rotterdam, waarbij de zuiverheid die de modernisten nastreefden goed zichtbaar en voelbaar is. De woning verheft in mijn ogen de mens juist, door het Goede, het Ware en Schone (Plato) te tonen, waardoor de samenleving in zijn geheel meer glans krijgt. Het huis laat juist niet de complexiteit van de wereld zien, maar toont eerder een verstilde rust, esthetiek en opgeruimdheid in een chaotische wereld. Op mij persoonlijk beoefent het huis juist daardoor een grote aantrekkingskracht uit, ook al weet ik dat de orde uitgestelde wanorde is... Maar hier raken we ook aan een ander thema, namelijk het smaakoordeel (zoals Kant stelt 'een subjectieve gewaarwording, waarbij ieders instemming verwacht wordt') en daarbij of er universele schoonheid bestaat. Kant maakt daarbij een onderscheid tussen universele schoonheid en toegepaste schoonheid (toegeschreven aan objecten met een bepaald doel. 'Dit is de schoonheid van een gebouw als kerk....' Immanuel Kant, *Over schoonheid*, blz 16, 49), waarbij het Sonneveldhuis dus wellicht een toegepaste schoonheid bezit?

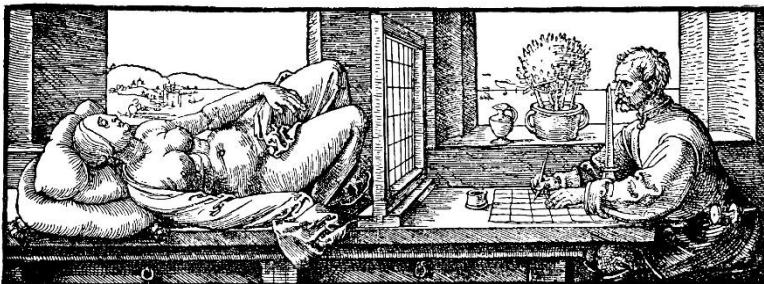
²⁴ Bruno Latour, *We zijn nooit modern geweest*, blz 237 'Als we nu opnieuw de beide soorten van representatie nemen, evenals de tweeledige twijfel aan trouw van de afgevaardigden, dan hebben we het Parlement der Dingen gedefinieerd... Naakte waarheden bestaan niet meer, naakte burgers evenmin. De mediators hebben alle ruimte voor zichzelf.'

stedenbouwer een uitspraak doet over een nieuw ontwerp voor het verbeteren van de wijk, moet hij/zij beseffen dat de wetenschappelijke waarheid (de kaarten, de schema's, de tekeningen) niet automatisch meer gewicht heeft dan de politieke argumenten. Latour wil alles blootleggen. Met een wetenschappelijk feit geef je een politiek gewicht? Dan moet ook direct zichtbaar zijn dat die feiten ook door mensen en de dingen geproduceerd zijn!

2.4 The future is sweet: Visies

In de stedenbouw zie je dat een nieuw plan vaak gepaard gaat met een overtuigingskracht van 'zo zal het worden, de nieuwe toekomst!'. Er is een vooruitgang voelbaar (denk aan de Vinex wijken, maar ook aan de Bijlmer) dat per sé gerealiseerd moet worden. De onzekerheden die er wel degelijk zijn binnen het plan, worden gebagatelliseerd. Er wordt een doel gedefinieerd, waarbij middelen gebruikt worden. De nieuwe politieke vorm die Latour beschrijft, zegt niet dat we die onzekerheden zouden moeten benoemen. Nee, ze gaat verder en wil nu juist dat die onzekerheden het midden worden van de discussie. Ze houdt rekening met het 'onzekere en warrige karakter' van de entiteiten die er toe doen. Ontwerpers, stedenbouwers en architecten zouden dus alles zichtbaar en bespreekbaar moeten maken waarmee ze door het proces te democratiseren, de morele verantwoordelijkheid op zich nemen. De architect wordt zo *zelf* niet moreel verantwoordelijk gesteld voor de uitkomst, maar hetgeen hij/zij mede bepaalt, namelijk *het proces*, wel. De architecten of ontwerpers sturen volgens Latour daarmee niet de loop van de dingen, de maatschappij of het leven in het algemeen. Dat zit zoals eerder genoemd helemaal vast in de net-werken. En een ontwerper zit zelf ook helemaal in zijn eigen werk-net. De ontwerper moet zichzelf ook op tafel leggen, met al haar idealen en doelen, maar dan nog zal je nooit vanuit je eigen netwerk, het netwerk kunnen overzien. Niemand staat boven of naast zijn/haar netwerk. Dus je kunt volgens Latour niet reflexief of moreel oordelen! Alles moet begrepen worden vanuit de contingentie. Achteraf kun je dus alles verklaren en begrijpen, benoemen en krachten toe dicht. Maar: vooraf aan een ontwerpproces is dat onmogelijk binnen Latours filosofie omdat de krachten nog niet duidelijk zijn en de strijd die gestreden moet worden nog open ligt. In de discussies over het maken van een plan zou je wel *alle* actanten aan het woord moeten laten, dus niet alleen de mensen (de bewoners, de winkeliers, de toeristen, de eigenaren ea) maar ook (vertegenwoordigers van) de bomen, de stenen, de ramen, de wetten, de stadsmuur, de producten, de stad als geheel en de korrel zand in het bijzonder. Een strijd die geleverd is zoals bij het bouwtraject van het Rijksmuseum, waarbij het fietspad een stem kreeg, is denk ik een goed voorbeeld hiervan. Het Parlement der dingen als een democratisch gestel

waarin niet alleen de macht gehoord wordt, maar ook de moeilijker benoembare dingen zoals een fietspad of een boom.

Afbeelding 2.1 Albrecht Dürer 1514. Overbrengen van de werkelijkheid, 3d naar 2d via een gnomon. De werkelijke vrouw wordt een vrouw op papier; compatibel met andere mensen en andere tekeningen, door het raster en de lijn

Het lastige van de stedenbouw of architectuur is dat je niet alleen kunt praten of denken over alle actanten maar dat er ook uiteindelijk een plan gemaakt, geproduceerd moet worden. Een ontwerper begint met de dynamische werkelijkheid tot stilstand te brengen. Hij versimpelt de complexiteit van de stad tot een kaartje of schema, waarbij hij keuzes maakt in wat gepresenteerd wordt. Alleen als de wereld in de vorm van tweedimensionale inscripties, die over elkaar geplaatst en gecombineerd kunnen worden, gerepresenteerd wordt, kunnen we de wereld beheersen²⁵. In dit geval wordt de complexiteit

²⁵ B. Latour, *De Berlijnse Sleutel*, blz. 195. Voordat je die tweedimensionale inscripties hebt, heb je al heel wat stapjes genomen. Latour beschrijft dat in zijn onderzoek van de grond en het bos van Boa Vista heel precies; van de aarde die onderzocht wordt, naar een monster genomen van die grond, gestopt in een doosje, geplaatst in een koffer met Cartesiaanse coördinaten, naar een papier met coördinaten, naar een tekst, naar een boek... dit ketenproces is oneindig en moet per definitie omkeerbaar zijn. Het kennen wordt daarmee niet *verkennen* maar het, in het proces van onderzoek, heen en weer kunnen lopen tussen transformaties. Dit staat haaks op de taal filosofie die uitgaat van twee afzonderlijke gesloten gehelen, de wereld aan de ene kant en de taal aan de andere kant.

van de stad gereduceerd met als doel een leesbare, tekstuele, compatibele visie te maken. Daarnaast speelt een heel ander aspect mee in de vorming van een visie; met een visie ontwerp je een toekomstbeeld dat er nog niet is. Er zit dus een stukje doelmatigheid in, maar ook een stuk onzekerheid. Die kun je altijd pas achteraf beoordelen op zijn credits. Met het maken van een plan, heb je als ontwerper per definitie te maken met politieke en morele vragen. Hoe zal de wereld er (in het klein, in jouw plan) uit moeten zien? En hoe kan zich dat in jouw ogen vertalen naar een concreet plan? De stedenbouwkundige dienst van de gemeente geeft hier leidraden voor, die ze bundelen in visies. De visies van Rotterdam zijn talrijk. Een greep uit de stapel die er de afgelopen jaren is verschenen:

- Stadsvisie 2030, *Rotterdam is in 2030 een schone, kleurrijke havenstad (....) Al de Rotterdammers hebben volop contact met elkaar ...*
- Vuistregels voor de Binnenstad, *Doel is om werken en wonen in de binnenstad aantrekkelijker te maken. Met focus op meer gezelligheid en meer groen...*
- Binnenstad als Citylounge, *Als we spreken over de plint van de binnenstad, hebben we het over de begane grond. (...) Word je geleid en verleid om rond te dwalen in deze binnenstad? Is dit een City Lounge of alleen maar een functionele binnenstad?*
- Verbonden Stad: 'schoon, heel en veilig'

De visies beschrijven stuk voor stuk de stad Rotterdam, met haar problemen en met haar kansen. De stedenbouwkundige dienst van de gemeente doet onderzoek of laat onderzoek doen. Ze legt de werkelijkheid met haar zwakheden vast en geeft een richting aan, waarheen de stad wil in pakweg 10 of 20 jaar. De visies tonen allen, zonder uitzondering, glossy foto's van vrolijke burgers in vrolijke straten. De stad is er nog niet helemaal, maar door deze visie te volgen komen we er wel! Of deze visies elkaar versterken, is nog maar de vraag, wellicht dat daar nog een hybride slag in te slaan is?

Zelf werkte ik op een bureau met toen nog 120 mensen en ik heb indertijd nooit over een visie van de stad Rotterdam gesproken met collega's, ondanks dat we bouwden in de stad! Blijkbaar zit er een discrepantie tussen het gemeentelijk denken over de stad en de uitvoer door bureaus en bouwbedrijven hiervan in de gebouwde omgeving. Natuurlijk zit er wel verschil in ontwerp bureaus en zullen de theoretische bureaus waarschijnlijk meer discussie hebben over waar we met de architectuur in het algemeen en Rotterdam in het bijzonder heen moeten. Maar zou het niet wenselijk zijn, als de bestaande stadsvisies dichterbij de gebouwde (nog komende) werkelijkheid worden gebracht? Een gebouw of plan wordt op alle bouwkundige kanten getoetst door de gemeente; of het voldoet aan bouwtechnische eisen, bestemmingsplannen en aan de wel-stand van het gebouw. Maar de toetsing aan de liggende visies, of ook aan de eigen visies van een architect, worden nauwelijks bevestigd in het bouwproces. De wel-stand wordt getoetst, maar of het wel-denken rondom het project past binnen de visies van de gemeente wordt niet getoetst.

2.5 Lusthofstraat en de visies

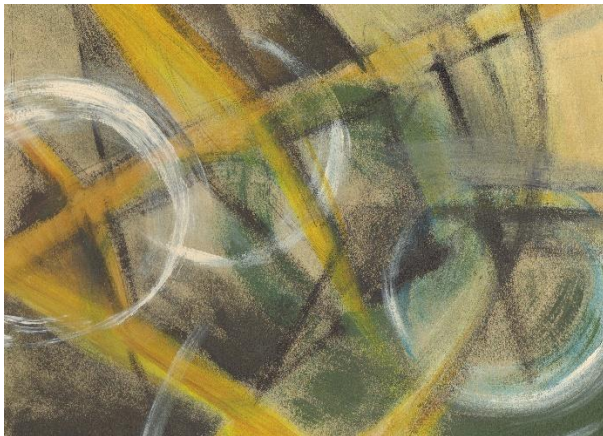
Afbeelding 2.2 lusthofcomplex:
Aanzicht voorzijde en binnentuin,
IAA architecten 2015

Het net nieuw verschenen gebouw dat ik al een aantal keren noemde, het Lusthofcomplex, is een gebouw waarbij in mijn ogen keuzes zijn gemaakt die haaks staan op hetgeen de visies van Rotterdam uit willen dragen. Het gebouw lijkt los te liggen als een capsule, als een zelfstandige entiteit. Hierbij zien we dat de dingen, de uitgewerkte ideeën van het gebouw, direct de mensen die van het gebouw gebruik maken, beïnvloeden. Het gebouw wordt gedictieerd door economisch optimisme. De vierkante meters op de begane grond zijn enkel verhuurd aan commerciële instellingen die de hoge huur kunnen

Pleidooi voor pluraliteit

3.1 Architectuur: tussen theorie en werkelijkheid

De mogelijkheid om als ontwerper of architect moreel verantwoordelijk te handelen, terwijl misschien de processen die door dat handelen op gang worden gebracht, onomkeerbaar en onvoorspelbaar (contingent) zijn, zijn volgens Latour beperkt. Maar zoals ik in het voorbeeld van de initiatiefnemer van het BIM-huis liet zien, kun je als ontwerper misschien wel degelijk het proces een bepaalde kant opduwen? Wat opvalt in de voorbeelden die Latour beschrijft, is dat hij voornamelijk terugkijkt naar de processen die al geweest zijn, hij probeert *the black box* van processen te openen. Een architect of stedenbouwers kijkt daarentegen juist per definitie vooruit! Er moet iets komen en we maken een plan. Daarbij handelt een architect of stedenbouwer vanuit een ondernemers geest (er moet gewoon werk verzet worden) maar vaak ook wetenschappelijk (de situatie wordt in kaart gebracht) en kan hij/zij eventueel uit politiek idealisme handelen. Door hoog in te zetten op een plek, - dit wordt een klein stukje paradijs op aarde- , zal er altijd iets overblijven van die begin droom. Hierbij zou de architect niet het alziende oog of de visionaire manager moeten zijn in mijn optiek, die de processen autoritair bestuurt, maar eerder een persoon die op creatieve manier verschillende scenario's met beelden duidelijk kan maken en discussies daarbij opentrekt en blootlegt. Daarbij zal de ontwerper (door voorbereiding, referenties te tonen en eigen ervaring) de gevraagde processen die vormgegeven moeten worden, ruimtelijk kunnen verbeelden en de daarbij horende gevoeligheden kunnen benoemen en bevragen.²⁷ Om terug te komen op de initiatiefnemer van het BIM huis: door continu over het paradijs te spreken op gebied van muziek is er uiteindelijk toch wel een muziektempel gekomen. Misschien iets minder paradijselijk en open als gedroomd (je moet een kaartje kopen, je moet zitten op een bepaalde plek, je moet....) maar het project had een visie en die visie is tot het eind overleefd gebleven. Een klein stukje van een probleem of van een visie kun je in mijn ogen altijd bespreekbaar maken en oplossen. Het is misschien niet de gehele wereld die je verandert, maar of de loop van de dingen alleen contingent bepaald wordt, zoals Latour stelt, heb ik me in dit hele traject van schrijven en studeren afgevraagd.

Afbeelding 2.3 dynamiek in een plattegrond, eigen werk 2016

Het mooie aan het vak van de architect is, dat het twee werelden in zich heeft. Het heeft juist het theoretische nadenken in zich, het belangeloze, het kunstenaarschap of het ideale. Maar daarnaast heeft het vak ook iets heel pragmatisch. Het is niet voor niets dat er vele bekende architecten zijn die eerst alleen maar nadachten en niets bouwden (en niet de minste, Koolhaas, Pei). Maar uiteindelijk

²⁷ Daarbij zouden de voorbeelden uit de geschiedenis die de architect tijdens zijn studie bestudeerd heeft, als startpunt kunnen dienen voor een discussie in de ontwerpbijspraken. Bijvoorbeeld: Een gated community is ruimtelijk gezien een gesloten stuk wereld, kijk naar de voorbeelden uit Zuid-Amerika. Een winkelcentrum waarbij zwervers geweerd worden, refereert aan een gated community. Met plan 1 zullen daarom de visie-punten uit het gemeenterapport Rotterdam 2030 (waarbij een open samenleving als belangrijk uitgangspunt geformuleerd stond) niet nageleefd worden; plan 2 daarentegen laat een tussenruimte zien waarbij verschillende doelgroepen elk een ruimtelijke fysieke plek innemen, waardoor de opensamenleving wel vorm krijgt, etc.

moet de architect toch ook iets maken, iets pragmatisch, iets praktisch dat met geld, milieu, mens, maatschappij te maken heeft dat totaal niet belangeloos is. Dat krachtenveld is en blijft ingewikkeld, maar juist daarom per definitie dynamisch! En dat is toch wat Latour zoekt, een dynamische polariteit waarin de dingen en de mensen spreken. Juist door die complexiteit en contextualiteit moet er veel werk verricht worden door ontwerpers om überhaupt moreel verantwoordelijk te kunnen handelen.

Zelf ben ik al jaren lid van AetA, Architectura et Amicitia, een architectenclub die al bestaat sinds 1855. De ballotage om daarbij te komen is niet heel streng maar wel duidelijk; er mogen geen projectontwikkelaars of investeerders bij. Het is een logisch besluit, want anders zou er verstrengeling van belang en vriendschap kunnen plaatsvinden. Maar het is ook jammer, krachtenvelden die er spelen in de werkelijke wereld worden zo buitengesloten. Architecten hebben toch al de neiging om voor elkaar en met elkaar te praten, meer dan het gesprek aan te gaan met een ontwikkelaar of een toekomstige bewoner. In het bureau waar ik 10 jaar gewerkt hebt, zagen architecten ook altijd huizenhoog op tegen bewonersvergaderingen. Dat is ook wel begrijpelijk, want vaak zorgden de bewoners voor veel ophef of negativiteit rondom het plan waarbij de angst voor het onbekende voelbaar was. Maar de pluraliteit van opinies en dromen, ook van bestaande bewoners, moet wèl gehoord en bevroegd worden. Misschien spreekt uit dit voorbeeld ook wel de onkunde van de architect om heen en weer te lopen tussen de werkelijke wereld en de door hem vormgegeven, versimpelde schema's en kaarten; kloppen de transformaties die gemaakt zijn in zijn visie wel? Als bevragen niet kan in de beginfase van een toekomstplan, wanneer dan nog wel?

3.2 Aanbeveling: wel-stand en wel-denken?

Om het plan van de architect of stedenbouwer te kunnen bevragen, pleit ik in navolging van Latour die een oproep doet om het Parlement der Dingen op te richten, voor een platform voor wel-denken ten aanzien van bouwprojecten. In de bouwprocedure is het nu zo dat je met een nieuw project altijd langs welstand moet, waar de *stand* van het gebouw besproken wordt. Als je geluk hebt ontstaat er dan ook een gesprek over achtergrondsideeën of over visies die het plan mede hebben vormgegeven, maar het hoeft niet. Bij het project in de Lusthofstraat vraag ik mij af of er discussies met de gemeente (de schrijver van de stadsvisies) zijn gevoerd met als hoofdvraag: zijn we moreel verantwoordelijk bezig als we dit project doorgang laten vinden? Wat waren ook al weer de uitgangspunten, de gebundelde stadsvisies, waarmee we de stad denken te verbeteren? En komen nu de aspecten uit die visies terug in het voorgestelde plan?

Het zal een nieuw dynamisch platform moeten zijn, waar niet *de uitstraling of de bouwtechnische eisen* van een gebouw of stedenbouwkundig plan wordt besproken, maar waar het achterliggende maatschappelijke gedachtegoed onder de loep wordt genomen. Als we met elkaar de tussenruimte erkennen als een groot goed (zoals genoemd in de *citylounge*) dan moet dat ook terug komen in het plan. En dan moet dat ook te bespreken en aan te tonen zijn, dat die tussenruimte geïncorporeerd is in de plantekeningen. En zo niet, waarom niet en wat er dan wel voor een toegevoegde waarde van het plan zichtbaar is? Het kan en mag niet zo zijn dat we grootste ideeën hebben voor de stad en dat die alleen zichtbaar worden in de pilot projecten als het station Rotterdam CS of de Markthal. Daarbij zal een circulaire manier van ontwerpen voor ogen moeten blijven houden, ten koste van de doelmatige, snellere lineaire manier. Het terughalen, herontwerpen, herinterpreteren en herdefiniëren van waarden waarbij tijd genomen dient te worden voor meer aspecten dan economische haalbaarheid en veiligheid van de burger is noodzakelijk in een stad die veerkracht en creativiteit wil uitstralen. Daarbij zal juist óók een winkelcentrum in een buitenwijk getoetst moeten worden op haar ideeën en gedachtegoed, willen we niet een grotere breuk krijgen in de steden tussen high-end architectuur en oh ja die troosteloze buitenwijken. Moreel verantwoordelijk handelen en ontwerpen houdt niet op binnen de ring.

Een dynamisch wel-denken platform waar een architect of stedenbouwer per definitie langs moet, voordat zijn gebouw er mag komen, zal daarbij een duwtje in de rug kunnen geven om de eerder besproken dialogen op gang te helpen binnen het hoofd van de ontwerper *vooraf* en aan tafel *tijdens* de ontwerpbijeenkomsten. Wie gaan het gebouw straks gebruiken, wie zouden we graag willen zien dat het gebouw gaat gebruiken, kloppen de voorgestelde schema's? En hoe zou het gebouw eruit komen te zien als aan verschillende krachten, dezelfde macht wordt toegekend? Binnen dit dynamische platform kan dan juist hierover de discussie gevoerd worden, met het concrete plan als uitgangspunt.

Daarbij is het gesprek dus niet belangeloos. Het staat niet los van de werkelijkheid (zoals een gesprek in het Nieuwe Instituut of Pakhuis de Zwijger over een project), maar doordat het platform gekoppeld zal worden aan de bouwaanvraag procedure, krijgt het hoe dan ook gewicht. Mocht het platform wel-denken het project niet wel-doordacht vinden binnen de gestelde kaders van de visies van een stad, dan moet het terug naar de tekentafel. In het platform zal een toekomstige bewoner een stem moeten krijgen, naast een filosoof, socioloog, econoom of natuuractivist. Daardoor zullen de gesprekken open getrokken kunnen worden en de plannen die wellicht werkelijkheid worden van hogere kwaliteit worden. Na een periode van 2 jaar zullen er nieuwe mensen in het platform moeten komen, om de beweeglijkheid van het platform te verhogen.

Het rijk van het midden moet in het platform centraal staan, de hybride, complexe vraagstukken moeten niet geschuwd worden en de krachten die nog toekomstmuziek zijn, moeten al op voorhand besproken worden. Een ieder zal zich goed moeten voorbereiden op een te bespreken plan en de visies van een stad moeten helder zijn. Daarbij zal wellicht een schone taak zijn weggelegd voor de filosoof om voorbeelden te noemen van de dingen die gewicht zullen gaan krijgen in het plan en wat de politieke uitwerkingen daarvan zullen zijn op de maatschappij.

Conclusies

De vraag of een ontwerper (architect of stedenbouwer) moreel verantwoordelijk kan handelen, terwijl misschien de processen die door dat handelen op gang worden gebracht contingent zijn, is dus door Latour op een andere manier beantwoord dan ik zou willen. Wellicht heeft Latour gelijk en kunnen we niet anders dan handelen binnen de marge van het netwerk waarin we gevangen zitten. Maar ik onderschrijf Hilde Heijnen hier graag, die in haar boek 'Architectuur en kritiek van de moderniteit' stelt dat '*... ook al is architectuur niet in staat om een heerlijke nieuwe wereld te ontwerpen waarin alle tegenspraken overwonnen zijn, ze is ook niet gedoemd om slechts lijdzaam mee te drijven op de stroom*'.²⁸ In mijn ogen kunnen we de hoop die hieruit spreekt ook omdraaien en eens de minder geslaagde projecten binnen de architectuur bekijken: bijvoorbeeld de gebouwde omgeving van de Bijlmer of de Banlieux rondom Parijs. Beide projecten hebben toch wel degelijk invloed gehad op de maatschappij? In het geval van de Bijlmer waarbij alle functie-stromen uit elkaar werden gehaald, werd de publieke ruimte een ruimte die als onveilig en onprettig werd ervaren. Het voert te ver om dit voorbeeld hier verder te behandelen, maar in mijn optiek heeft de gebouwde omgeving zeker invloed uitgeoefend op de teloorgang van dit stadsdeel van Amsterdam. Kunnen we dan toch voorzichtig stellen dat de architect wel degelijk vanuit een moreel verantwoordelijke *intentie* kan (en moet) handelen? En dat dit handelen, het ontwerpen, dan onderschreven moet worden, niet louter door de architect of het bureau waaruit het ontwerp is ontsproten, maar ook door het platform wel-denken (of een ander initiatief in die richting) vanuit de gemeente? Opdat niet de macht ook de kracht krijgt, opdat niet de ego-architectuur of dictatoriale ideeën doorgang kunnen vinden in een ruimte op de aarde, een aarde die wij met elkaar beheren en moeten koesteren. Het is *een streven naar* een ideale wereld, dat de aandacht verdient zowel in de politieke, ethische als de handelende arena.

Rotterdam, 16 augustus 2017

²⁸ H. Heijnen, *Architectuur en kritiek van de moderniteit*, blz. 15

Literatuur

Achterhuis, Hans

1999 Politiek van goede bedoelingen. Boom Essay, Amsterdam

Akkerman, Sijas P.

2001 Zorg met de dingen. *Over de morele en politieke rol van dingen en hoe daar verantwoord mee om te gaan*. Afstudeerscriptie Universiteit Twente, Wijsbegeerte van Wetenschap Technologie en Samenleving.

Cauter, Lieven De

2004 De Capsulaire beschaving. *Over de stad in het tijdperk van de angst*. NAI Uitgevers, Rotterdam

Harbers, Hans

1995 Van mensen en dingen. Bespreking van Bruno Latour, Wij zijn nooit modern geweest. In *krisis 58, 1995 p 6-15*

Heijnen, Hilde

2001 Architectuur en kritiek van de moderniteit. Uitgeverij Sun, Nijmegen

Kant, Immanuel

2002 Over Schoonheid, *ontledingsleer van het schone*. Boom Klassiek, Amsterdam. Oorspronkelijke tekst, *Analytik des Schönen*, vormt het eerste boek van het eerste deel van de in 1790 verschenen *Kritik der Urteilskraft*.

Latour, Bruno

1995 De antropologisering van het wereldbeeld - een persoonlijk verslag. In *Krisis 58, 1995, blz 29-37*

1994 We have never been modern. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts

2016 We zijn nooit modern geweest. Boom Klassiek, Amsterdam

1996 *Aramis, or the love of technology*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts & London, England

1997 De Berlijnse sleutel, *en andere lessen van een liefhebber van wetenschap en techniek*. Van Gennep, Amsterdam

Oosterling, Henk

2013 *Eco3, Doen denken*. Jap Sam Books, Heijningen

2007 Intermediale reflecties. Met Henk Slager en Renee van de Vall. Daf Cahiers, Rotterdam.

Pels, Dirk

1995 Liberale asymmetrie. In *Krisis 58, 1995, blz 16-20*

Twist, Mark van & Steen, Martijn van der

2012 Minder overheid, meer zelf doen? In *Dossier 26 september 2012*

Tuinen, Sjoerd van en Koenraad Hemelsoet

2007, Measuring the monstrous Peter Sloterdijk's jovial Modernity. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Contactforum

Verbeek, Peter Paul

2000 De daadkracht der dingen, *over techniek, filosofie en vormgeving*. Boom, Amsterdam

Stadsvisies uitgegeven door de gemeente Rotterdam, te weten:

- Binnenstad als Citylounge, Binnenstadsplan 2008-2020 oktober 2008
- Oogverb(l)indend?! Gemeente Rotterdam 2012
- Public Spaces – Public Life, Rotterdam 2007, ism Gehl Architects

- 'Rotterdammers maken stad' Gemeente Rotterdam,
TNO Lap en Drift tgv 5^e internationale Architectuur Biënnale 2012
- Stadsvisie 2030, Gemeente Rotterdam dec 2007
- Verbonden Stad, Visie Openbare Ruimte Binnenstad Rotterdam juni 2007
- Vuistregels voor de Binnenstad, november 2016 Stadsontwikkeling gemeente Rotterdam